

- Jassyer Beiträge zur Germanistik XII. — Konstanz : Hartung-Gorre, 2008. — S. 119—134.
12. Meier K. Journalistik / Klaus Meier. — Konstanz : UVK, 2007. — 276 S.
13. Melnyk L. Lemberger Konzertleben 1826—1840 im Spiegel der Zeitschrift «Mnemosyne» / L. Melnyk // Uloha spolkow, spoločnosti a združení w hudobnych dejinach Europy. — Trnava : Západoslovenské múzeum, 2001. — S. 65—77.
14. Tyrowicz M. Prasa Galicji i Rzeczypospolitej Krakowskiej 1772—1850 : studia Porywywawcze / Marian Tyrowicz. — Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1979. — 231 s.

Тетяна Решетуха

УКРАЇНСЬКІ ВИДАННЯ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.: СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Розглянуто становлення видавничої справи на Тернопіллі на межі ХІХ—ХХ ст., її суспільне значення та сприйняття тогочасним науковим співтовариством; здійснено функціонально-типологічну характеристику українських видань краю.

Ключові слова: *видавнича справа, книжкове видання, періодичне видання, часопис, Тернопільщина.*

Рассмотрены становление издательского дела на Тернопольщине на рубеже ХІХ—ХХ вв., его общественное значение и восприятие тогдашним научным сообществом; осуществлена функционально-типологическая характеристика украинских изданий края.

Ключевые слова: *издательское дело, книжное издание, периодическое издание, журнал, Тернопольщина.*

We consider the formation of publishing in Ternopil region on the verge of ХІХ and ХХ centuries, its social values and perceptions of the then scientific community, the functional-typological characteristics of a Ukrainian edition of land.

Key words: *publishing, book publishing, magazine, journal, Ternopil.*

Пізнати і зрозуміти особливості сучасного суспільного процесу неможливо без знання чинників, які формували його в минулому. Дослідження історії національної видавничої справи — цього потужного, однак маловивченого пласту історичної інформації — важ-

лива складова вивчення суспільних надбань загалом, воно слугує культурному самопізнанню народу, формуванню його національної ідентичності. Українські видання Тернопілля кінця XIX — початку XX ст. як соціально-культурне явище тривалий час оминалися увагою дослідників, що залишало їх поза науковим обігом, збіднювало уявлення про історичний розвиток регіону. В українському науковому дискурсі до цього часу немає комплексного дослідження, присвяченого друкованим виданням краю зазначеного періоду. І якщо періодика Тернопільщини ставала об'єктом наукового зацікавлення учених [6—9; 17; 35], то книговидання краю згадувались у наукових розвідках побіжно і залишилися поза увагою дослідників [11; 18; 20—24; 30; 31].

Мета нашої роботи — відтворити цілісну картину становлення та функціонування українських видань Тернопілля наприкінці XIX — на початку XX ст. Для її реалізації необхідно розкрити залежність тематики, функціонального та цільового призначення, інтенсивності видання українських книжкових і періодичних друків від соціально-історичного контексту епохи; показати вплив україномовних видань Тернопільщини на суспільно-політичний та культурний поступ українців; з'ясувати значення особистості у видавничому процесі краю у досліджуваній період та його відображення на сторінках тогочасних галицьких часописів; здійснити тематико-типологічний аналіз видавничої продукції, з'ясувати динаміку видавничого процесу.

Об'єктом дослідження стали періодичні та неперіодичні видання, що виходили на Тернопіллі в означений період. Предмет дослідження — становлення і функціонування українських книжкових і періодичних видань краю, їх тематико-типологічна характеристика.

Специфіка видавничої справи на Тернопільщині у 1886—1914 рр. визначається характером історико-суспільних процесів у Галичині, яка на той час була східною околицею Австро-Угорської імперії. Тернопільщина кінця XIX ст. була центром етнокультурного пограниччя, оскільки належала географічно до двох великих держав — Російської та Австро-Угорської імперій. Етнічний склад населення Тернопільщини також характеризувався значним розмаїттям: окрім українців, тут проживали поляки, німці, євреї та представники інших національностей [25, с. 74].

Помітне відставання краю у становленні національної видавничої справи було зумовлено низкою чинників. Однією з причин такої ситуації став національний склад населення краю, а також його соціальна приналежність. Попри те, що Тернопіль був найбільшим містом Західного Поділля і третім — за кількістю населення містом Галичини (1880 р. — 25,8 тис. осіб, 1900 р. — 30,4 тис. осіб, 1914 р. — 35,2 тис. осіб), українці у ньому становили не більше 30 відсотків населення (1880 р. — 23,4%, 1900 р. — 28,3%, 1910 р. — 30,0%), до того ж третина з них займалася рільництвом, живучи у передмістях, як на селі (площа орної землі довкола Тернополя — 5 400 гектарів). Українське населення Тернополя належало до старовинних міщанських родів, що мали давні традиції, проте вирізнялися певним консерватизмом [25, с. 73—75].

Аналогічна ситуація склалася і на всьому Тернопіллі: хоча українці становили майже 65% населення краю, 90% із них були задіяні у сільському господарстві, проживаючи переважно на селі [25, с. 72—73], а сільське населення, за спостереженнями сучасних істориків, менше виявляє цікавості до речей абстрактних, не пов'язаних зі щоденним життєвим досвідом землероба, як-то суспільні рухи, наукові винаходи чи художня література [12, с. 270].

Іншим чинником, який формував культурну ситуацію краю, був низький рівень письменності населення. Як зазначає Я. Грицак, «серед східнохристиянських народів цей рівень був однаково невисоким і в Російській, і в Австро-Угорській імперії». Особливо значною була частка неписьменного люду серед українського населення: «Загальна тенденція була така, що чим більша частка руського населення у певній місцевості, тим вищий рівень неписьменности; в окремих східних повітах він сягав аж 90%» [12, с. 40]. За статистичними даними, рівень грамотних людей серед українців Австро-Угорської імперії 1910 р. становив 38,97%, а серед українців Російської імперії 1897 р. — 18,9% [12, с. 546].

Розвиток промисловості, що розпочався у другій половині XIX ст. у Західній Європі, а отже, і в Австро-Угорщині, та пов'язана з ним урбанізація не надто торкнулися Галичини, а особливо Галицького Поділля, що у той час не були охоплені цими процесами і надалі залишалися сільськогосподарською околицею імперії [25, с. 75].

Розглянемо детальніше, як означені тенденції вплинули на становлення друкарської справи на Тернопільщині. Історія видавничої

справи Тернопілля сягає початку XVII ст., коли Кирило (Транквіліон) Ставровецький 1618 р. розпочав друкарство у Почаївському монастирі, перевізши сюди з Унева свою друкарню і закінчивши друк «Зерцала Богословія» [26, с. 270—271]. Того ж року Ставровецький переїхав до Рохманова (село поблизу містечка Шумськ) і забрав із собою друкарню. Тут 1619 р. він надрукував «Євангеліє Учительное» [26, с. 275].

Почаївська друкарня знову запрацювала лише 1730 р. і відтоді успішно функціонувала аж до 1918 р., коли друкарське обладнання частково було вивезено до Києва, а згодом — до Москви [27, с. 355, 368]. У цей період тут було надруковано велику кількість книг, однак після поділу Польщі 1795 р., коли Почаїв і Кременець увійшли до складу Російської імперії, на місцеві видання поширилися усі цензурні обмеження, що діяли на той час у Росії, тож про місцеві українські видання кінця XIX — початку XX ст. можна говорити досить умовно — у російськомовних виданнях трапляються тексти, зазвичай фольклорні, українською мовою, надруковані «язичієм».

Перша згадка про друкарню у Тернополі датується 1815 р. (її власником був Н. Пітлес), а достовірні відомості про книгодрукування — 1857 р., коли тут відкрилася друкарня поляка Йосипа Павловського [1, с. 12]. Попри те, що у другій половині XIX ст. «має свою друкарню майже вже кожне більш-менш видатне місто Галицького Поділля» [17, с. 4], україномовне книго- і пресовидання тут з'явилися доволі пізно порівняно з іншими містами Галичини.

З огляду на це друкарні, що почали працювати у Тернополі та інших повітових містечках краю, належали здебільшого полякам, тож і національне книго- і пресовидання започаткувалися тут дещо пізніше. У період австро-угорського панування на Тернопіллі не було жодної друкарні, власником якої був би українець [13, арк. 34—34 зв., 36, 38, 39—39 зв., 41—44, 46, 47; 41, арк. 20—26, 75—79, 81]. Так, у Тернополі протягом 1857—1914 рр. діяло, змінюючи одна одну, п'ять друкарень. Першою, як уже зазначалося, розпочала роботу друкарня поляка Йосипа Павловського, що функціонувала з 1857 р. У 1893 р. її власником став поляк Станіслав Коссовський (діяла з 1893 р. до 1936 р.) [1, с. 183]. Уже від 1895 р. розпочала діяльність друкарня Леона (Лева) Вербицького, теж поляка за національністю і римо-католика за віросповіданням [13, арк. 34—34 зв.],

що діяла аж до кінця 30-х рр. ХХ ст. Тут також друкувалися книги і періодика польською й українською мовами. Дещо пізніше, 1905 р., була заснована «Друкарня Подільська» Осипа Степка (Юзефа Степека), також поляка і римо-католика [13, арк. 39—39 зв.]. Останньою, 1913 р., розпочала роботу друкарня Давида Окса [13, арк. 38]. Усі вони поряд з польськомовними друкували книжкові та періодичні видання українською мовою.

У Бережанах від середини 70-х рр. ХІХ ст. діяла єдина друкарня, власником якої був Альфред Ціхоцький, а після його смерті — його вдова Ванда [13, арк. 36, 41—42]. Окрім того, на Тернопіллі діяли друкарні в Борщові, Бучачі (Печатня народна В. Дратлера), Збаражі, Зборові, Підгайцях, Скалаті (друкарня Лева Таненбаума), Теребовлі, Чорткові, де виходили у світ українські періодичні та неперіодичні видання.

Як уже зазначалося, велика частина населення Тернопілля, зайнятого в аграрному виробництві, спричинила доволі пізніе гуртування національно свідомих українців у культурно-освітні та громадські товариства, що організовувалися у той час по всій Галичині. Так, філія товариства «Просвіта», що об'єднувала просвітян не лише Тернополя, а й кількох навколишніх повітів, була заснована з ініціативи О. Барвінського 1876 р., «Руська Бесіда», з його ж ініціативи, — 1883 р., «Міщанське Братство» постало з чоловічого міщанського хору 1890 р. [1, с. 142, 207, 241]. Однак уже наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. на Тернопіллі діяли десятки новостворених національних організацій, що активно долучилися до розбудови суспільного життя краю, зробивши його «правдивим бастионом українства в Галичині» [44, с. 47]. Коштом громадських організацій краю друкувалася низка видань переважно просвітницького характеру. У вихідних даних багатьох тогочасних друків вказано: «Накладом філії руского Товариства педагогічного», «Накладом Зведення кн. Острожского в Тернополи», «Накладом Фонду шкільного», «Накладом Товариства опіки над інтернатом» тощо.

Характерною рисою становлення видавничої справи краю цього періоду є активне долучення до неї окремих особистостей, відомих громадських та культурно-освітніх діячів, греко-католицького духівництва. Завдяки їх подвижницькій праці, зрештою, власним коштом побачили світ «Руська Історична Бібліотека» (редактор-

видавець — Олександр Барвінський), перше перевидання в Україні альманаху «Русалка Дністровая» (видавець — отець Йосип Застирець), найтиражованіші на той час часописи «Посланникъ» та «Книжочки Миссійні» (видавець-редактор — отець Лев Джулинський), визнаний найкращим для курсів «анальфabetів» «Буквар для науки неграмотних», що перевидавався протягом семи років чотири рази (автор і видавець першого накладу — народний учитель Онуфрій Солтис). Зрештою, фактично усі часописи краю цього періоду постали з приватної ініціативи і коштом їх засновників, здебільшого знаних у краї громадських та культурно-освітніх діячів.

Видавнича справа приваблювала їх зовсім не через можливість отримання прибутків чи здобуття особистої слави. Труднощі, з якими стикалися подвижники видавничої справи на Тернопільщині, обумовлювалися загальною ситуацією на читацькому ринку австро-угорської Галичини. Публіка, яка читала, не була ні численною, ні грошовитою, тож «кожен гріш, виданий на книжку чи газету, був майже актом патріотизму» [12, с. 371]. Наклади україномовних видань були невеликими, видавці стикалися з труднощами у розповсюдженні літератури, у несприятливі періоди тиражі могли продаватися роками. За влучним висловом І. Франка, лише той може оцінити усю «витривалість і посвяту», якої вимагає видавнича діяльність у Галичині, хто хоч раз сам до неї брався [39, с. 563]. Усвідомлення потреби в друкованому слові як реальному чиннику гуртування українців, піднесення рівня їх національної свідомості, просвіта у найширшому значенні як крок до суспільного поступу нації були тією ідейною основою, що спонукала видавців української книги до подвижницької праці.

Особливістю видавничої справи Тернопілля кінця XIX — початку XX ст. є одночасне постання українського книго- і пресодрукування: у січні 1886 р. побачив світ перший том «Руської Історичної Бібліотеки» за редакцією Олександра Барвінського, а вже у лютому 1886 р. у Бережанах вийшла перша у краї україномовна друкована газета «Однoднївкa Березаньска» за редакцією о. Сильвестра Лепкого. Обидва видання були започатковані з приватної ініціативи їх редакторів, що було характерним для видавничої справи Тернопільщини загалом.

Усього впродовж аналізованого періоду на Тернопіллі вийшло друком понад 200 українських неперіодичних видань і 25 часописи-

сів. Найбільше неперіодичних друків побачили світ у Тернополі (89 назв), Почаєві (62 назви) та Бережанах (31 назва). Значно менше друкованих видань вийшло в інших містах краю: Борщові (6 назв), Бучачі (4 назви), Збаражі (3 назви), Чорткові (3 назви), Зборові (1 назва), Кременці (1 назва), Теребовлі (1 назва).

Щодо періодики, то у зазначений період із 24 українських часописів 12 виходило у Бережанах, 9 — у Тернополі, по 1 — у Бучачі, Збаражі та с. Нагорянка Бучацького повіту.

Отже, наприкінці XIX ст. на Тернопільщині сформувалося три видавничих центри: міста Тернопіль, Бережани, Почаїв.

Аналізуючи інтенсивність книгодрукування на Тернопільщині у досліджуваній період, зауважуємо виразну тенденцію до збільшення кількості видань від початку XX ст. Це пов'язано з відкриттям української гімназії у Тернополі (щорічні звіти про діяльність гімназії, публікація наукових розвідок викладачів гімназії), розвитком української періодики краю (бібліотека журналу «Молодіж»), а також активізацією діяльності українських культурно-просвітницьких, господарських та громадських товариств (статути та звіти цих громадських організацій, друкування книг їхнім коштом). Максимальна кількість друкованої продукції припадає на 1906—1907, 1911 рр. Збільшення кількості видань 1913 р. спричинено активною видавничою діяльністю редакції часопису «Почаевський Листок», що від 1906 р. започаткувала як безкоштовний додаток до газети «Библиотеку Вольнскаго Союза Русскаго Народа», але ці друки лише умовно можна вважати українськими. Не варто применшувати і таку закономірність, що видання початку XX ст. збереглися дещо повніше, ніж друкована продукція 80—90-х рр. XIX ст.

З початку 1886 р. (від часу виходу першої «оповістки» про початок видання «Руської Історичної Бібліотеки») на шпальтах тогочасних галицьких часописів систематично містилися інформаційні повідомлення й критичні статті про періодичні та неперіодичні видання, що почали виходити в краї. Особливо активно рецензії з'являлися до початку Першої світової війни. За період від 1886 р. до 1914 р. ми віднайшли понад 20 розгорнутих рецензій на українські видання, що вийшли друком на Тернопіллі, та велику кількість згадок про них у рубриках «Бібліографія», «Новинки», «Нові видання» провідних галицьких часописів. У «Зорі», «Записках Наукового

Товариства імени Шевченка», «Літературно-Науковому Вістнику» та «Учителі» опубліковано розгорнуті фахові рецензії на українські видання, що побачили світ на Тернопіллі. З-поміж інших заслуговують на увагу відгуки М. Возняка на перше перевидання альманаху «Русалка Дністровая» в Україні [3; 4] та наукову розвідку Я. Яреми «Маркіян Шашкевич як лірик-поет» [5], М. Євшана на літературознавчі студії Я. Яреми [14; 15], критичні статті І. Франка [36; 38; 39], В. Гнатюка [10], І. Кревецького [16], Г. Хоткевича [40], С. Черевка [43], методичні розбори навчальних видань І. Ющишина [46], Я. Яреми [49] та ін. Не всі вони були схвальними, однак сам факт появи їх на сторінках таких поважних часописів є підтвердженням уваги галицької громадськості до видавничої справи Тернопілля і помітним внеском у загальноукраїнську історію видавничого руху.

Тематико-типологічна специфіка друкованої продукції обумовлюється суспільними потребами та особливостями читацької аудиторії того часу. Потреба в офіційній легітимізації діяльності освітніх установ, а також господарських, громадських, культурно-освітніх товариств спричинила публікацію значної кількості статутів і звітів, які інформували громадськість про перебіг та результати їхньої діяльності протягом певного періоду. Тож не дивно, що четверту частину описаних друків Тернопільщини (53 назви) становили саме офіційні видання. Цілком закономірно, що дві третини з них припадало на Тернопіль (24 назви) та Бережани (11 назв), оскільки саме ці два міста були найбільшими культурно-господарськими та освітніми осередками краю. Більшість поодиноких видань, що з'явилися у повітових містах краю (Зборів, Збараж, Кременець, Теребовля, Чортків), представлені саме офіційними виданнями.

Очевидно, що зафіксовані й описані видання становлять лише частину усіх друків такого типу, які видавались у краї. Адже якщо науковцями виявлено й описано «Звіт і замкнене рахунків Дирекції Повітового Товариства кредитового «Руский Дім Народний» в Борщеві за рік VI 1907», а також звіти за VII та VIII роки, і водночас фігурує статут зазначеного товариства, надрукований 1905 р., то логічно припустити, що впродовж 1905—1907 рр. теж повинні були друкуватися аналогічні звіти, які, однак, не зафіксовані у відомих нам бібліографічних описах. Схожа ситуація спостерігається з ін-

шими виданнями такого типу («Справозданье перше рочне Дирекцій Товариства взаємного кредиту «Надѣя» въ Бережанахъ за рокъ 1895» і «Звіт Дирекції Товариства взаємного кредиту «Надія», зареєстрованого з обмеженою порукою в Бережанах з діяльності і рахунків за рік 1912 XVIII»; «Справоздане выдѣлу «Руской Бурсы Тернопольской» за рокъ администраційный 1888» і «Справоздане Выдѣлу «Руской бурсы Тернопольской» за рокъ администраційный 1905», «Справоздане Выдѣлу «Руской бурсы Тернопольской» за рокъ администраційный 1905/6» тощо).

Формування Тернополя як видавничого центру розпочалося із «Руської Історичної Бібліотеки» — першого серійного видання фахової історичної літератури українською мовою, тож першими книжковими виданнями, які з'явилися на Тернопіллі, були саме наукові видання. Відкриття у Тернополі української Цісарсько-Королівської гімназії ім. Франца-Йосипа I пожвавило цей процес, оскільки щорічні звіти гімназії традиційно містили наукову розвідку одного з викладачів, які пізніше виходили окремими виданнями [2; 19; 28; 42; 47; 48; 50]. Загалом за означуваний період у Тернополі вийшло друком 25 наукових розвідок.

Помітне місце серед книжкової продукції Тернопільщини займали освітні видання. Незважаючи на те, що нам вдалося зафіксувати лише сім найменувань, ці друки є непересічним явищем серед видань такого типу. Досить згадати, що тут побачив світ перший в Україні підручник з есперанто [45], один з найкращих букварів для «анальфабетів», що витримав чотири перевидання [32—34], один з перших підручників з математики українською мовою [42] та актуальний до нашого часу підручник з пасічництва [29].

Значну частину видавничого репертуару краю займали церковно-релігійні видання. За справедливим твердженням І. Франка, «прості люди» зорієнтовані переважно на ті види письма, які вважаються «мудрим», позиточним письменством, таким, яке годиться брати в руки статочному та поважному чоловікові» [37]. Серед такого «письменства» чільне місце належало релігійним виданням. Тож стає зрозумілим, чому такою популярністю користувалися «Посланникъ» і «Книжочки Миссійні» Л. Джулинського, які видавалися відповідно упродовж 23 і 6 років величезними як на той час накладами (тираж окремих чисел сягав 10 000 пр.).

Найчисельнішою тематичною групою видань, що вийшли друком у Почаєві, є церковно-релігійні видання (37 назв), оскільки це містечко відоме як давній духовний православний центр. Переважна частина друків вийшли у серії «Библиотека Волынского Союза Русского Народа». На теренах Східної Галичини більшість видань такого типу (10 назв) побачили світ у Бережанах і пов'язані з діяльністю Л. Джулинського та його церковно-народними часописами.

Порівняно нечисельними виявилися просвітницькі видання (25 назв), з них 8 вийшло у Тернополі, 17 — у Почаєві. Закономірним є поява таких друків саме у Почасві, адже поряд із поширенням релігійного світогляду православна Церква активно долучалася до пропагування здорового способу життя, боротьби з пияцтвом, популяризувала краєзнавчу інформацію.

Найменш чисельною групою є літературно-художні видання (20 найменувань): лише 11 друків цієї тематики вийшло у Тернополі та 9 — у Бережанах. Пояснити таку закономірність можна уже згаданим спостереженням І. Франка.

Щодо особливостей видання за обсягом, то відзначимо, що на Тернопіллі переважають невеликі за обсягом видання (до 40—60 с.), переважно брошури формату 8⁰ та 16⁰. Виняток становлять серія «Руська Історична Бібліотека» та наукові розвідки Н. Теодоровича (обсяг останніх сягав кількох сотень сторінок).

1. *Бойцун Л.* Тернопіль у плінні літ : іст.-краєзн. замальовки / Л. Бойцун. — Т. : Джура, 2003. — 392 с.
2. *Борусовський І.* Мефістофель в Гетовім Фавсті і Люцифер в Байроновім Каїні. Проба їх еволюції і характеристика / І. Борусовський. — Т., 1907. — 48 с.
3. *Возняк М.* Ювілейна бібліотека. Т. 1. Русалка Дністрова. Вдруге видана з нагоди столітних уродин Маркіяна Шашкевича, Тернопіль, 1910, 8⁰, стор. XXIII + 95 / М. Возняк // Записки НТШ. — 1911. — Вип. VI. — С. 218—219.
4. *Возняк М.* Ювілейна бібліотека. Т. 1. Русалка Дністрова. Вдруге видана з нагоди столітних уродин Маркіяна Шашкевича, Тернопіль, 1910, 8⁰, стор. XXIII + 95 // Неділя. — 1911. — Ч. 45. — С. 8.
5. *Возняк М.* Яким Ярема. Маркіян Шашкевич, як лірик-поет. Відбитка зі Звіту ц. к. гімназії Франца Йосифа І. в Тернополі. Тернопіль, 1911, стор. 5—36 / М. Возняк // Записки НТШ. — 1911. — Вип. VI. — С. 217.
6. *Галушко М.* Розвиток української преси Тернополя і Тернопільщини 1886—1944 рр. / Марія Галушко // Українська періодика: історія і су-

- часність : доп. та повідомл. десятої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 31 жовт. — 1 листоп. 2008 р. — Львів, 2008. — С. 140—149.
7. *Галушко М.* Становлення і розвиток українських часописів м. Тернополя кінця XIX — 1939 р. / Марія Галушко // Українська періодика: історія і сучасність : доп. та повідомл. дев'ятої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 28—29 жовт. 2005 р. — Львів, 2005. — С. 89—93.
 8. *Галушко М.* Українські часописи Тернополя і Тернопільщини кінця XIX — першої третини XX ст.: становлення, основні показники й тематико-типологічні аспекти розвитку / Марія Галушко // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. — Львів, 2005. — Вип. 13. — С. 11—20.
 9. *Галушко М.* Українські часописи Тернополя і Тернопільщини (1886—1944 рр.) : іст.-бібліогр. дослідж. / Марія Галушко. — Львів, 2008. — 352 с.
 10. *Гнатюк В. Ю. Д.* Як у світі жити? або правила доброго виховання Руско-українській молодіжці. Тернопіль, 1906 / В. Гнатюк // Літературно-Науковий Вістник. — 1906. — Т. 34. — С. 408—410.
 11. *Гриб О.* Олександр Барвінський у західноукраїнській історіографії (остання чверть XIX — перша чверть XX ст.) / Оксана Гриб // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер.: Історія. — 2004. — Вип. 2. — С. 203—209.
 12. *Грицак Я.* Пророк у своїй вітчизні: Франко та його спільнота (1856—1886) / Ярослав Грицак. — К. : Критика, 2006. — 632 с.
 13. Державний архів Тернопільської області. — Ф. 322, оп. 1, спр. 62. — 94 арк.
 14. *Євшан М.* Яким Ярема. Маркіян Шашкевич, як лірик-поет. (3 нагоди 100-літнього ювілею). Тернопіль, 1911 / М. Євшан // Літературно-Науковий Вістник. — 1911. — Т. 56. — С. 611.
 15. *Євшан М.* Яким Ярема. Мойсей. Поема Івана Франка. Критична студія. Тернопіль, 1912 / М. Євшан // Літературно-Науковий Вістник. — 1912. — Т. 58. — С. 395—396.
 16. *Кревецький І.* Звіт дирекції ц. к. гімназії Франца-Йосифа I в Тернополі за рік шкільний 1905/6. Тернопіль, 1906 / І. Кревецький // Літературно-Науковий Вістник. — 1906. — Т. 36. — С. 333—335.
 17. *Кревецький І.* Часописи Галицького Поділля : історико-бібліографічні матеріали з рр. 1882—1927 / Іван Кревецький // Часописи Поділля : історично-бібліографічний збірник з нагоди 150-ліття першої газети на Україні (1776—1926) та 10-ліття існування УСРР / склала: М. Білинський, Н. Співачевський та І. Кревецький. — Вінниця, 1927—28. — С. 3—21.
 18. *Куций І.* Олександр Барвінський: внесок в українську історіографію Галичини / Ігор Куций // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер.: Історія. — 2002. — Вип. 1. — С. 169—174.

19. Кучер В. Електронова теорія металів / В. Кучер. — Т., 1913. — 29 с.
20. Люзняк М. З історії «Руської історичної бібліотеки» О. Барвінського / М. Люзняк // Українська періодика: історія і сучасність : доп. та повідомл. сьомої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 17—18 трав. 2002 р. — Львів, 2002. — С. 70—75.
21. Люзняк М. «Руська історична бібліотека»: на шляху формування національної свідомості українського народу / М. Люзняк // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника. — Львів, 2002. — Вип. 9—10. — С. 166—171.
22. Люзняк М. М. Українська науково-популярна книга кінця ХІХ — початку ХХ ст. як соціокультурний феномен: з історії виникнення і становлення / Марія Михайлівна Люзняк. — Львів : ЛДКФ «Атлас», 2000. — 376 с.
23. Малик Я. Йосип Застирець / Ярослав Малик // Тернопілля'97 : регіон. річник. — Т. : Збруч, 1997. — Кн. 3. — С. 143—146.
24. Малик Я. «Руська Трійця» в житті Йосипа Застирця / Ярослав Малик // Пашкевичана : зб. наук. пр. — Львів ; Вінніпег, 1999. — Вип. 1—2. — С. 371—374.
25. Миколаєвич Р. Тернопіль і Тернопільщина у світлі статистики / Роман Миколаєвич // Шляхами Золотого Поділля : регіон. іст.-мемуар. зб. Тернопільщини. — Філядельфія, Па, 1983. — Т. 1. — С. 59—86.
26. Огієнко І. Історія українського друкарства / Іван Огієнко ; упоряд., авт. передм. М. С. Тимошик. — К. : Наша наука і культура, 2007. — С. 270—271. — (Видавничий проект Фондації ім. митрополита Іларіона (Огієнка) «Запізніле вороття». Сер. 2, Зарубіжні першодруки ; т. 6).
27. Огієнко І. Свята Почаївська лавра / Іван Огієнко ; упоряд., авт. передм. М. С. Тимошик. — К. : Наша наука і культура, 2005. — 448 с. — (Видавничий проект Фондації ім. митрополита Іларіона (Огієнка) «Запізніле вороття». Сер. 2, Зарубіжні першодруки ; т. 3).
28. Петрикевич В. Літопись Самійла Величка а Wojna domowa Самійла Твардовського : порівнююча студія / В. Петрикевич. — Т., 1910. — 48 с.
29. Пилипчук В. Практичний ілюстрований підручник пасичництва / написав о. Василь Пилипчук. — Т., 1913. — 2 + 190 + 2 с.
30. Романюк С. До проблеми дослідження публіцистичної і редакторської діяльності О. Барвінського: характеристика джерел / С. Романюк // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. — Львів, 2006. — Вип. 14. — С. 424—437.
31. Романюк С.Д. Публіцистична та редакторсько-видавнича діяльність Олександра Барвінського : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.08 / Світлана Дмитрівна Романюк. — К., 2007. — 17 с.
32. Солтис О. Буквар для науки неграмотних / Онуфрій Солтис. — Т., 1907. — 48 с. (іл.).

33. Солтис О. Буквар для науки неграмотних / Онуфрій Солтис. — Т., 1910. — 48 + 12 с.
34. Солтис О. Буквар для науки неграмотних / Онуфрій Солтис. — 4-те вид. — Львів ; Тернопіль, 1914. — 48 + 12 с.
35. Українські часописи Львова (1848—1939) : іст.-бібліогр. дослідж. : у 3 т. — Львів : Світ, 2001. — Т. 1: 1848 — 1900 рр. — 744 с.
36. Франко І. Борусовський І. Мефістофель в Гетовім Фавсті і Люцифер в Байроновім Каїні. Тернопіль, 1907 / І. Франко // Літературно-Науковий Вістник. — 1907. — Т. 39. — С. 158—159.
37. Франко І. Передмова [до видання «Вибір декламацій для руських селян і міщан». Вид-во т-ва «Просвіта». Львів, 1902] / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. — К. : Наукова думка, 1982. — Т. 33. — С. 417—428.
38. Франко І. Перший том «Руської историчної бібліотеки, видаваної проф. Олександром Барвінським в Тернополі» / Іван Франко // Зоря. — 1886. — № 2. — С. 36.
39. Франко І. Руська історична бібліотека / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. — К. : Наукова думка, 1985. — Т. 46, кн. 1. — С. 563—564.
40. Хоткевич Г. Євген Мандичевський. Судьба, ст. 100, in 16⁰, ціна 1 кор. 60 с. / Г. Хоткевич // Літературно-Науковий Вістник. — 1908. — Т. 42. — С. 198—199.
41. ЦДІАУ, м. Львів. — Ф. 309, оп. 1, спр. 1346. — 87 арк.
42. Чайковський М. Начерк висших рахунків для ужитку учеників середніх шкіл / М. Чайковський. — Т., 1912. — 43 с. + 1 табл.
43. Черевко С. Літопись Самійла Величка а «Воуна domowa» Самійла Твардовського, порівнююча студія, написав Віктор Петрикевич, Тернопіль, 1910, ст. 48 / С. Черевко // Записки НГШ. — 1913. — Т. 115. — С. 191—193.
44. Чубатий М. Історія Тернополя і Тернопільщини / М. Чубатий // Шляхами Золотого Поділля : регіон. іст.-мемуар. зб. Тернопільщини. — Філядельфія, Па, 1983. — Т. 1. — С. 5—36.
45. Юрків М. Підручник міжнародного языка Есперанто / М. Юрків. — Т., 1907.
46. Юцишин І. «Буквар для науки неграмотних» О. Солтиса / Іван Юцишин // Учитель. — 1907. — Ч. 21/22. — С. 330—333.
47. Ярема Я. Маркіян Шашкевич як лірик-поет : літ.-крит. нарис (з нагоди 100-літнього ювілею) / Я. Ярема. — Т., 1911. — 36 с.
48. Ярема Я. Мойсей — поема Івана Франка : крит. студія / Я. Ярема. — Т., 1912. — 60 с.
49. Ярема Я. Онуфрій Солтис. Учебник німецької мови для самоуків. Тернопіль, 1910 / Яким Ярема // Наша Школа. — 1911. — Кн. 1. — С. 57—58.
50. Ярема Я. Уява Шевченка (З нагоди столітнього ювілею уродин поета) / Я. Ярема. — Т., 1914. — 32 с.